

ЩЕ РАЗ ПРО ТЯГЛІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНОТВОРЧИХ ТРАДИЦІЙ (ТЕРМІНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА І СУЧАСНІСТЬ)

Володимир Пілецький

Анотація: Розглянуто термінотворчу діяльність Василя Сімовича в світлі актуальних проблем українського термінознавства: національномовна специфіка назви наукового поняття і її зв'язок із семантичними й прагматичними вимогами до терміна, співвідношення питомого й запозиченого в сучасній термінології, взаємодія загальної й спеціальної лексики на сучасному етапі розвитку української літературної мови.

Ключові слова: мовна самобутність терміна, термінотворчість Сімовича, термінотворча традиція, назви процесових понять, короткий варіант терміна.

Національномовна самобутність сучасного українського терміна, як це не дивно, фактично ще не стала об'єктом спеціального наукового дослідження лінгвістів. Вони здебільшого розглядають його або як особливий знак серед лексем національної мови, або використовують для ілюстрації теоретичних засад загального термінознавства. Тому українські мовознавці особливу увагу звертають на семантику терміна і особливості прояву парадигматичних відношень (синонімних, омонімних, паронімних і родо-видових) в термінній лексиці, а також пошуки доказової бази, що ілюструє таку фундаментальну властивість терміна, як тенденція до однозначності. Чимало місця в різноманітних дослідженнях займає етимологія і словотвірна будова термінів, що належать до різноманітних терміносистем, а також історії формування найменувань спеціальних понять. Останнім часом теоретичні обрії українського мовознавства в галузі термінології, правда, дещо розширились, насамперед завдяки залученню до сфери наукових інтересів дослідника теоретичних і практичних аспектів нормування та уніфікації міжнародних терміноелементів у різних терміносистемах сучасної української літературної мови.

Поза тим півторастолітня історія наукового терміна в новій українській літературній мові засвідчує, що серед основних питань термінознавства, як і літературної мови загалом, чи не на перше місце завжди висувалась проблема відбору одного терміна із ряду можливих і природного його входження в лексичну підсистему національної мови. І якщо нове

загальноживане слово часто виникало в мові спонтанно, то відбір спеціального вимагав опрацювання критеріїв входження в загальнолітературну мову загалом і окрему терміносистему зокрема. Це завдання легше вирішувати тоді, коли існує певна традиція терміновжитку. І скільки б не наголошували на семантичних чи естетичних критеріях добору терміна, історія розвитку різних галузей знань засвідчує, що найчастіше перевагу надають терміну, що має найдовшу традицію ужитку, часто усупереч згаданим вище принципам.

Український учений через бездержавність своєї нації і пов'язані з нею обмеження сфер функціонування української мови, в інтелектуальній сфері насамперед, часто опинявся в ситуації, коли йому доводилось іменувати засобами рідної мови ті наукові поняття, які вже названо в інших мовах, тобто спочатку творити наукову мову, а потім – науку. Звідси особлива увага до перекладних термінних словників – починаючи з часів зародження НТШ і до сьогодні. А це породжує спокусу до прямого запозичення і калькування, з одного боку, і занедбання праці над збереженням мовної самобутності українського терміна, з другого.

Дискусії на численних термінологічних конференціях останніх років засвідчують, що чи не найважливішою проблемою сучасного українського термінознавства залишається питання про те, як зберегти національний дух української термінології в умовах сучасних широких глобалізаційних процесів. Цікаво, що вибір найпридатнішого для вжитку терміна передовсім цікавить термінологів-практиків, особливо українську науково-технічну інтелігенцію. Найгарячіші дискусії відбуваються щодо відбору найменувань спеціальних понять з ряду дублетних або синонімних, насамперед лексикографічного опрацювання і стандартування українських назв процесових понять, словотвірна будова яких відмінна від російської.

У зв'язку з цим виникає комплекс питань про те, в якому сенсі ми можемо вести мову про національну самобутність українського терміна, в яких тематичних чи інших групах назв спеціальних понять вона виявляється, на які рівні мовної структури необхідно звернути особливу увагу, щоб узгодити семантичні і прагматичні вимоги до терміна і не втратити його національномовної специфіки. Такий кут зору передбачає не протиставлення загальноживаної і спеціальної лексики, а розгляд останньої як органічного продовження першої, хоч і з увагою на її специфіку.

Коло пов'язаних між собою проблем при цьому, очевидно, виходить поза межі суто лінгвістичних, через що термінознавство мусить стати міждисциплінарною науковою галуззю. Наприклад, термінознавець зобов'язаний вивчати історію терміна у зв'язку з історією поняття чи з'ясовувати особливості формування національномовної свідомості українського

вченого в зв'язку з політичними умовами в Україні на певному історичному етапі її розвитку. Велике значення має вивчення кола прочитаної літератури чи наукової школи, до якої належить дослідник. Зрештою, немалу роль відіграє знання українських термінологічних традицій.

У зв'язку зі сказаним вище до першочергових завдань сучасного українського термінознавства належить вивчення наукової мови тих учених, які не зазнали репресивних утисків радянської системи, насамперед зросійщення. Дуже вдячний матеріал для такого студіювання становить граматична термінологія Василя Сімовича, що насамперед засвідчена в обох виданнях його «Граматики української мови» (1918 і 1921 років).

Граматичну термінологію Василя Сімовича можна досліджувати по-різному. Можна, як О. Горбач, виявляти співвідношення традиційного і нового в мовознавчій термінології ученого порівняно з попередніми мовознавчими здобутками українських граматистів, насамперед його безпосереднього учителя С. Смаль-Стоцького. Можна з'ясовувати напрямки термінологічних пошуків дослідника на дорогах мовного єднання західних і східних українців. І, зрештою, чи не найактуальнішим завданням сучасного українського термінознавства залишається питання про те, які уроки дає нам один із найавторитетніших знавців нової української мови для розв'язання насутих термінологічних проблем. На останній групі питань зупинюся детальніше.

Чи не найголовніший висновок, який може зробити сучасний український термінознавець, простудіювавши основні граматичні праці В. Сімовича, є думка про те, що української наукової мови, як і літературної мови загалом, неможливо навчитися із граматик і словників: «Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона мовляв, тільки з законами мови освідомлює та контролює, що по-письменницькому, а що ні – можна сміло сказати, що зі самої граматики ніхто ніколи ще мови не навчився і не навчиться» (Сімович 1921: 18); «Тільки ж учити мови з словарів, як це робила колись наша інтелігентна молодь у 90. роках XIX ст. – це дурниця. Наверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська – слова будуть українські, дух мови буде – чужий!» (Сімович 1921: 23). І яка б злива термінологічних словників не падала сьогодні на наші голови, без наукової бесіди і читання не уражених зросійщенням класиків української наукової думки, а до них Василь Сімович належить насамперед, глибоке засвоєння засад творення національної за духом наукової термінології неможливе. Тому однією із засадничих для сучасного українського термінознавства є думка ученого про те, що, крім вивчення мови української усної народної творчості і читання класиків українського красного письменства, для глибокого вивчення рідної мови «треба ще читати українські журнали,

українську наукову літературу...» (Сімович 1921: 22).

Другий урок подає нам Василь Сімович у розв'язанні найдискусійніших проблем сучасної термінотворчої і терміновпорядкувальної практики. Серед них: творення і вживання назв процесових понять, використання національних відповідників чужомовних слів, системність у термінотворі, короткий варіант терміна і способи перетвору вихідних словосполук для надання термінові найзручнішої для користування форми тощо. Далі розгляну ці питання детальніше.

Протягом останнього п'ятнадцятиріччя багато списів полаmano під час обговорення проблем творення і стандартування найменувань процесових понять у різноманітних термінологіях. І рідко хто з українських учених апелював до термінотворчих українських традицій першої третини ХХ ст., яскравим представником яких був і В. Сімович. В обох виданнях його граматики знаходимо, наприклад, відповідь на питання про співвідношення безсуфіксних іменників і іменників на –ння в українській науковій термінології. Де можливо, учений віддавав перевагу коротшому і словотворчо активнішому безсуфіксному найменуванню: *висказ* (способи висказу), *відпад* безнаголосних голосівок, *відміна* іменників (до речі, це слово у В.Сімовича двозначне, що видно з такого прикладу: «Відміна іменників іде в українській мові за родом, то так ми відрізняємо три відміни: а) чоловічу, б) жіночу й в) середню»), *згода* між підметом і присудком, *поділ* іменників, *сполука* речень. В. Сімович у тих місцях, де неможливо творити безсуфіксні іменники, на позначення опредметнених дій уживає іменники на –ння (*приподібнення* голосівок, *подвоєння* шелестівок, *стягнення* шелестівок *творення* іменників, *скорочення* слів на письмі), інколи іменники з суфіксом –ка (*вставка* голосівок) чи –ба (*творба* слів), хоч притаманний українським ученим першої третини ХХ століття спосіб уникати таких найменувань поєднанням інфінітивів із прислівником *як* (*як читати церковні книги, як читати твори старого та середнього українського письменства, як творять ся слова, як пізнавати рід іменників, як творить ся найвищий ступінь*) сьогоднішні носії літературної мови зазвичай відкидають. У працях В. Сімовича зреалізовано словотворчі ресурси української мови, які у називанні опредметнених дій і досі використовують недостатньо. Це, наприклад, залучення іменників до творення через дієслівну фазу однослівних найменувань замість дослівних: *ступеньовання* прикметників, прислівників (пор. сучасне: *творення ступенів* порівняння), використання безпрефіксного похідника замість довшого префіксального (*мнягчення* губних) чи словотворче розрізнення іменників на –ення та –іння як найменувань процесів і їх наслідків (див. широковживану в працях В. Сімовича та інших українських учених того часу назву

значіння, яку пізніше замінили на скальзоване з російського *значение* слово *значення*).

У граматичних студіях В. Сімовича рідко зустрічаємо терміни, творені на греко-латинській основі. Зважаючи на масового читача, автор переважно використовував граматичну термінологію, творену на українській мовній основі. Тому і замість можливих *префікс* і *суфікс* учений уживав *приросток* і *наросток*, замість початкового *ди* – використовував *дво-* (*двозвук*, *двовіри*, а не *дифтонг* чи *дистих*), замість *активний* і *пасивний стан* використовував *діяльний* і *страждальний стан*, замість *гіатус* – *роззів*, а *приподібненню* віддавав перевагу над *асиміляцією*, а *діємнику* над *інфінітивом*. Інколи поряд вжито чужомовні й свої слова: *силабічний* і *складовий*, *складня* і *синтакса*, *еліптичне* і *промовчане* речення, *милослівність* і *гармонійність*.. Хоча не цурався учений і позичених слів: *граматика*, *дактиль*, *епентетичний*, *метрика*, *октава*, *періода*, *ритм*, *ритмічний*, *рима*, *строфа*, *терцина*, *сонет*, але їх кількість порівняно з утворами на національному ґрунті невелика.

Ще однією прикметною рисою Сімовичевого термінотвору і терміновжитку є надання переваги коротших найменувань над довшими. Це видно і з використання однослівних назв замість дослівних у різних семантичних групах термінів: найменуваннях звуків (*голосівки*, *шелестівки*), відмінків (*називник*, *родовик*, *давальник*, *знахідник*, *орудник*, *місцевик*, *кличник*), правописних систем (*грінченківка*, *драгоманівка*, *кулішівка*), розділових знаків (*питайник*, *викличник*), і в перетвореннях словосполук з родовим ознаки на прикметниково-іменникові (*дієслова недоконаного виду* у В. Сімовича *недоконані дієслова*, а доконаного – *доконані*), і у вжитку коротших слів чи морфем або усуненні зайвих (*лад слів у реченні*, *змнягчені шелестівки*, *невідмінні слова*, *оповідне речення*, *помічні дієслова*).

Граматичні студії В. Сімовича дають ключі до розв'язку ще одного наболілого питання практичного термінотвору. Мова йде про роль і місце у називанні спеціальних наукових питань прикметників із суфіксами –ов- та –уч-/–ач. Прикметною ознакою Сімовичевого часу був широкий ужиток відіменникових прикметників з суфіксом –ов- (-ев) як засобу найменування видових понять. До того ж відсутність впливу російськомовних узірців сприяла появі такого прикметника завжди, коли можна було перетворити родовий ознаки в прикметник. Звідси не тільки збережені досі *наказове речення*, *допустове речення*, *підметове речення*, *присудкове речення*, *допустові сполучники*, *коломиїковий вірш*, *наказовий спосіб*, *розділові знаки* та інші численні терміни з прикметниками на -овий, а й незвичні для нас і природні для В. Сімовича *голосівкова громада* *е-* відміни дієслів, *голосівкові* і *шелестівкові* двозвуки, *татункові йменники*, *запитові речення*, *започинові дієслова*, *місцеві речення*, *наводові знаки*, *намірові речення*,

намірові сполуки, предметові речення, протягові дієслова, указові заїменники тощо. Прикметники ж із суфіксом –уч- учений уживав рідко. Наприклад, у його граматичних студіях використано словосполуку *шипучі шелестівки* згідно із традиційною думкою, що українській мові притаманне використання дієприкметників з суфіксами –уч- /-ач- тільки у значенні прикметників, про що вказує і сам В. Сімович у своїй граматиці (Сімович 1921: 257).

Отже, студіювання мовознавчих праць В. Сімовича має не тільки історико-філологічне значення. Вивчення українськомовних джерел Сімовичевого термінотвору, відшукування і пропагування не зреалізованих через зросійщення словотворчих потенцій української мови в науковій сфері становлять важливі завдання сучасного українського термінознавства, які зміцнюють його теоретичні засади і сприяють розв'язанню практичних завдань нормування і стандартування сучасних українських термінів.

Література:

Сімович 1921: Василь Сімович. Граматика української мови. 2-ге доповнене видання. Ляйпціг, 1921.

Інформація про автора:

Пілецький Володимир Іванович – доцент кафедри української мови ЛНУ імені Івана Франка. Кандидат філологічних наук.

Наукові інтереси: українське термінознавство, історія української мови, українська фонетика і фонологія.

E-mail: vpileckyj@ukr.net